

वासुदेव त्रिपाठीको विधागत साहित्येतिहास चेतना

बालाकृष्ण अधिकारी

उपप्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

adbalakrishna2036@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा वासुदेव त्रिपाठीका समालोचनात्मक कृतिमा निहित साहित्येतिहास चेतनाको विमर्श गरिएको छ । नेपाली साहित्यको बहुआयामिक र बहुलवादी समालोचना गर्ने समालोचक वासुदेव त्रिपाठीका समालोचनात्मक प्रवृत्तिमध्येको सबैभन्दा सशक्त प्रवृत्ति ऐतिहासिक समालोचना र साहित्येतिहासपरक समालोचना हो । साहित्येतिहासपरक समालोचक वासुदेव त्रिपाठीका समालोचनाकृतिहरू नै यस लेखका आधारसामग्री हुन् । ती आधारसामग्रीको सत्यापन र अर्थापनका लागि यस लेखमा इतिहास दर्शन र साहित्येतिहास दर्शनको संश्लेषणात्मक अन्तर्प्रयोग गरिएको छ । क्षितिजीय आयाममा विषयको विश्लेषण गरिएको यस लेखमा गुणात्मक अध्ययनविधि अवलम्बन गरिएको छ । वासुदेव त्रिपाठीका लगभग एक दर्जनजति समालोचनाकृतिमा निहित उनको साहित्येतिहास दृष्टि, साहित्येतिहास बोध, साहित्येतिहास चिन्तन र साहित्येतिहास दर्शनको विमर्श गरी उनका साहित्येतिहास चेतनाको सामान्यीकरण गरिएको छ । लेखको शीर्षकअनुकूलका तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दा वासुदेव त्रिपाठीका समालोचनाकृतिमा साहित्येतिहास चेतनालाई आधारभूमि बनाइएको एवं यस्तो चेतना पूर्वीय सनातन संस्कृति, मूल्य र मान्यता तथा पाश्चात्य साहित्येतिहास दर्शनको संश्लेषणबाट निर्माण भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : साहित्येतिहास बोध, साहित्येतिहास चिन्तन, साहित्येतिहास दृष्टि, साहित्येतिहास दर्शन

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेखमा नेपाली समालोचनाका एक सशक्त व्यक्तित्व वासुदेव त्रिपाठीको ऐतिहासिक समालोचना दृष्टि र त्यसले नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनमा खेलेको भूमिकाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । वासुदेव त्रिपाठी लगभग पाँच दशकसम्मको अथक अभ्यासबाट सामान्य समालोचकबाट विशिष्ट र विशिष्ट समालोचकबाट नेपाली साहित्यका महासमालोचकका तहमा पुगेका व्यक्तित्व हुन् । नेपाली साहित्यका यिनै महासमालोचकका समालोचनात्मक कृतिमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा साहित्येतिहास चेतना मुखरित भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यका कविता (मुक्तकदेखि महाकाव्य स्तरसम्म), कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक तथा समालोचना विधाको व्याप्यपूर्ण र आंशिक इतिहासलेखनको उनीबाट भएको छ । तसर्थ वासुदेव त्रिपाठीका समालोचनात्मक कृतिहरू यस अध्ययनको शोधभूमि हो भने ती कृतिहरूमा निहित साहित्येतिहास चेतना यस अध्ययनको शोधसमस्या हो । नेपाली साहित्यको समग्र इतिहास र विधाइतिहासका सन्दर्भमा वासुदेव त्रिपाठीका इतिहासचेतनाको वस्तुपरक विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्नु नै प्रस्तुत समालोचनाको मूल उद्देश्य हो ।

नेपाली साहित्यको प्रारम्भदेखि वर्तमान (इतिहास वा समालोचनालेखनको समय) सम्मको समग्र बोध, त्यसबारेको कालक्रमिक बोध, यसका निरन्तरता र गतिशीलताबारेको चिन्तन, यसका कालिक र प्रवृत्तिगत दृष्टि र यीबाट निर्मित उनका साहित्येतिहास दर्शनको समष्टि नै वासुदेव त्रिपाठीको साहित्येतिहास चेतना हो । पूर्ववर्ती विद्वान्हरूले उनका साहित्येतिहास चेतनाको केन्द्रीकृत विमर्श गरेको पाइँदैन । यही अभावलाई यस लेखले अनुसन्धेय अन्तरालका रूपमा लिएको छ र यसबाट यस लेखको प्राज्ञिक आवश्यकता एवं औचित्य स्थापित भएको छ । त्रिपाठीको साहित्येतिहास चेतनाको अध्ययन गर्ने क्रममा समग्र साहित्येतिहास चेतना र विधागत साहित्येतिहास चेतना गरी दुई आयामबाट विश्लेषण गरिएको छ । विश्वसाहित्यका सन्दर्भमा त्रिपाठीको साहित्येतिहास चेतनाको विमर्श यस सन्दर्भमा गरिएको छैन । यही नै यस लेखको विषयगत सीमा रहेको छ । यस लेखले वासुदेव त्रिपाठीले सम्पूर्ण साहित्येतिहास र विधा साहित्येतिहासमा त्रिपाठीले संश्लेषण गरेका इतिहासचेतनाका बारेमा विमर्श गरी सम्बद्ध विषयक्षेत्रका पाठक, विद्वान्, प्राध्यापक तथा विद्यार्थीहरूका प्राज्ञिक जिज्ञासाको परिशमन गर्ने भएकाले यस लेखको प्राज्ञिक उपदेयता स्थापित हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा मूलतः पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । ती आधारभूत र सन्दर्भ गरी दुई प्रकारका छन् । वासुदेव त्रिपाठीका प्रकाशित समालोचनाकृतहरू एवं फुटकर समालोचनाहरू यस लेखका आधारभूत सामग्री हुन् भने साहित्येतिहास दर्शनसँग सम्बद्ध सैद्धान्तिक र प्रायोगिक कार्यहरू यसका सन्दर्भसामग्री हुन् । यी दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको पठन, विश्लेषण र संश्लेषणबाट एउटा निचोडमा पुगिएकाले यस लेखमा विश्लेषणात्मक र संश्लेषणात्मक विधिको अवलम्बन गरिएको छ । कुनै एउटा कृति वा फुटकर समालोचनाको केन्द्रीकृत अध्ययन नगरी प्राप्त सबै सामग्रीको विहङ्गावलोकनबाट संश्लेषण गर्ने कार्य गरिएकाले यो लेख गुणात्मक प्रकारको बन्नगएको छ ।

साहित्येतिहास चेतना विश्लेषणको अवधारणात्मक आधार

अतीतको स्मृतिबोध, चिन्तन, अध्ययन र विश्लेषणलाई इतिहास भनिन्छ । यसले अतीतका तथ्यहरूको युगीन कारण खोजी युगानुकूल तिनको मूल्याङ्कन गर्दै वर्तमान जीवनमा तिनको औचित्य, सान्दर्भिकता र उपयोगिता निर्धारण गर्दछ र आगतको पूर्वानुमान गर्दछ । यही त्रिकालिक समयको बोध, चिन्तन, अध्ययन र विश्लेषण गर्ने वैचारिकता नै इतिहासचेतना हो । यसलाई अतीतचेतना, जीवनचेतना वा कालचेतना पनि भनिन्छ । यही चेतनाको सर्वोच्च रूप इतिहास दर्शन हो । अतीतका तथ्यको भित्री रहस्यमा पुगेर तिनका कारणकार्यको विश्लेषण गर्दै वर्तमानमा त्यसप्रति देखिएका विवादहरूको तर्कपूर्ण समाधान गर्ने सैद्धान्तिक आधारलाई इतिहास दर्शन भन्न सकिन्छ (सिंह, सन् २००५, पृ. २१८) । यसरी इतिहासका अन्तर्बाह्य वस्तु तथा रूप पहिचान गर्ने सैद्धान्तिक आधार नै इतिहास दर्शन हो ।

पूर्व र पश्चिम दुवैतिरका वाङ्मयमा इतिहासबारे चिन्तन भएका छन् । प्राचीन समयदेखि अधुनातन समयसम्म तिनको निरन्तर विकास, विस्तार र नवोन्मेष भइरहेकै छ । त्यस्तै प्राचीन समयदेखि

वर्तमान समयसम्ममा अनेक विचारधाराका इतिहास दर्शनको विकास भएको देखिन्छ । पूर्वको इतिहास दर्शन अध्यात्मवादी र ईश्वरवादी भएकाले त्यसले इतिहासलाई अति आदर्शीकरण गरेर हेर्दछ । वर्तमानमा प्रचलित इतिहास दर्शन पश्चिमाहरूले विकास गरेको दर्शन हो । पश्चिममा पनि इतिहास दर्शनका दुई खालका चिन्तन देखिन्छन्— अध्यात्मवादी चिन्तन र आधुनिक भौतिकतावादी चिन्तन । अध्यात्मवादी इतिहास दर्शनका हिमायतीहरूमा प्राचीन चिन्तकहरू अरस्तु, हेरोडोटस, सेन्ट अगस्ताइन, हेसियड आदि महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् । यी प्राचीन चिन्तकहरूका अवधारणालाई नै अध्यात्मवादी इतिहास दर्शन भनिन्छ, किनभने यिनीहरू इतिहास दैवी योजनाअनुसार अधि बढ्ने मान्दछन् । यिनीहरूका अनुसार इतिहास दर्शन पनि दैवी योजना हो (सिंह, सन् २००५, पृ. २१९) । आधुनिक पाश्चात्य इतिहास दर्शनका हिमायतीहरूमा इमानुयल कान्ट, जियोभानी बाटिस्टा भिको, हर्बट स्पेन्सर, चार्ल्स डार्विन, कार्ल मार्क्स, बेनेडिक्टो क्रोचे, फ्रेडरिख विल्हेम नित्से, विल्हेम डिल्थे, आर्नोल्ड जोसेफ टोयनबी, पिट्रिमि एलेक्सेन्द्रोभिच सोरोकिन, मिचेल फुको, फ्रान्सिस फुकुयामा आदि महत्त्वपूर्ण छन् । यी चिन्तकहरूले आधुनिक इतिहास दर्शनको निर्माणदेखि नवइतिहासवादी दर्शनको निर्माणका साथै इतिहासको मृत्युसम्मका दर्शनहरूको विकास गरेका छन् ।

पश्चिममा आधुनिक इतिहास दर्शन कसले आरम्भ गर्‍यो भन्ने विषयमा विद्वान्हरूमा मतैक्य देखिन्छ । यहाँ कसैले भोल्तेयरलाई त कसैले भिकोलाई इतिहास दर्शनका निर्माता मानेको पाइन्छ । इतिहाससम्बन्धी आधुनिक पाश्चात्य दर्शनले इतिहासलाई दैवी सम्बन्ध नमानेर आलोचना र विज्ञानका रूपमा मान्दछ । इतिहासको वैज्ञानिक पद्धतिबाट गरिने अध्ययन तथा अतीत र इतिहासकार एवं उसका मस्तिष्कको पारस्परिक सामञ्जस्य आधुनिक दृष्टिमा इतिहास दर्शन हो । इतिहासविद् कलिडउड (सन् १९४६) इतिहास दर्शनलाई यसरी चिनाउँछन्— आधुनिक इतिहास दर्शनलाई इतिहास चिन्तनको एक विधि मान्दछन् जसमा इतिहासकार अतीतका घटनाहरूको पुनरावृत्तिका अपेक्षा स्वयम्का विषयमा चिन्तन गर्दछ । अर्को शब्दमा इतिहास दर्शन अतीत र इतिहासकारको मस्तिष्कको पारस्परिक सामञ्जस्य हो (पृ. १) । इतिहास दर्शनलाई सबैसामु प्रकाशित गर्ने पहिलो श्रेय हर्डरलाई जान्छ । उनले सन् १७८४ मा आफ्नो पुस्तक *आइडिया अफ फिलोसोफी अफ हिस्ट्री अफ मेनकाइन्डबाट* इतिहास दर्शनलाई सबै समक्ष प्रस्तुत गरिदिए (सिंह, सन् २००५, पृ. २१९) । त्यसपछि इतिहास दर्शनले आधुनिक स्वरूप प्राप्त गरेको हो । मिचेल फुकोसम्म आउँदा यसले नवइतिहासवादी दर्शनको रूप लियो । उनले विचार र अभिलेखको इतिहासमाथि आलोचना र आक्रमण गरे (श्रेष्ठ, २०५९, पृ. २१) र नवइतिहासवादी इतिहास चिन्तनको सूत्रपात गरे । उनका अनुसार इतिहास अतीतको सत्यतथ्य प्रस्तुति मात्र नभएर शक्ति (पावर) को चलखेलबाट निर्माण गरिएको विचार हो । यसरी पश्चिममा इतिहास दर्शनका विभिन्न स्वरूप र मान्यता रहिआएका छन् ।

हेगेलको बुद्धिवादी/अध्यात्मवादी इतिहास दर्शनमा संशोधन गर्दै कार्ल मार्क्सले ऐतिहासिक भौतिकवादी इतिहास दर्शनको प्रवर्तन गरे । त्यसपछि इतिहास दर्शनका बारेमा एउटा नवीन र

वैज्ञानिक चिन्तन पद्धतिको आरम्भ भयो । विश्वमा अहिले मुख्यतः तीन प्रकारका इतिहास दर्शनहरू प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढिरहेका छन्— (१) मार्क्सवादी इतिहास दर्शन, (२) रूपसंरचनावादी इतिहास दर्शन र (३) उत्तरआधुनिक नवइतिहासवादी इतिहास दर्शन । यीमध्ये पहिलो निकै शक्तिशाली र वैज्ञानिक छ । यसकै आधारमा साहित्यिक इतिहासको दार्शनिक व्याख्या र विश्लेषण गर्ने पद्धतिको आरम्भ पनि भएको हो । यो परम्परा नेपाली साहित्य, त्यसको इतिहासलेखन र विश्लेषणमा पनि क्रमशः विकास हुँदै गएको देखिन्छ ।

साहित्यको इतिहास दर्शन मूल्याङ्कनपरक हुन्छ । यस्तो मूल्याङ्कनका दुइटा दृष्टिकोण रहेका छन्— (१) ऐतिहासिक रचनाको मूल्याङ्कन अतीतको अनुभवका रूपमा गर्ने र (२) अतीतका रचनाको मूल्याङ्कन वर्तमान अनुभवका रूपमा गर्ने । नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनमा यिनै दुई दृष्टिकोणका कारणले नै भानुभक्त आचार्यको आदिकवित्व, लेखनाथ वा अन्य कुन कविका कविताबाट आधुनिकता आएको हो आदि विषयमा विवाद देखिन्छ । साहित्यिक कलाकृतिलाई रचनाकालीन सन्दर्भबाट मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ भन्ने इतिहासवादसम्बद्ध मत तथा इतिहासका कलाकृतिलाई वर्तमानकालीन वा आस्वादनकालीन सन्दर्भबाट मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ भन्ने मत सचेत वा स्वतःस्फूर्त रूपमा नेपाली साहित्यमा देखिएका छन् । यसकै कारण नेपाली साहित्यको इतिहासलेखन तथा कालविभाजनमा एकता र अन्तर्विरोधका परिस्थितिहरू देखिएका छन् । वास्तवमा तर्कशील इतिहासकारले रचनाकाल वा आस्वादनकाल, अतीत वा वर्तमान तथा सिर्जना वा आस्वादनका दृष्टिकोणमा पृथकीकरण नगरी ती दुवैको सन्तुलित समन्वय गरी कलासाहित्यको मूल्याङ्कन गर्दछ ।

मार्क्सवादी साहित्येतिहास चिन्तन वा दर्शनले कलासाहित्यको केवल अतीतको मीमांसा र मूल्याङ्कन गर्ने विधेयवादी इतिहास दर्शन र कलासाहित्यलाई विशुद्ध वर्तमान आस्वाद्य दृष्टिबाट हेर्ने नयाँ समालोचनावादी प्रवृत्ति दुवैलाई सहसम्बन्धित गर्दै रचनाको उत्पत्ति र आस्वादन तथा अतीत र वर्तमान दुवैमा विचार गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १२) । कृतिको विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा इतिहासकारको निजी दृष्टिकोण प्रभावी भएमा इतिहासको वैयक्तिकीकरण हुन गई साहित्येतिहासमा वर्तमानचेतनाको खोज प्रमुख हुन जान्छ । यस्तो स्थितिमा इतिहासको वस्तुपरकता तथा ऐतिहासिक मूल्य खण्डित हुन जान्छ । वर्तमान अतीतको विच्छिन्नता नभएर त्यसको नैरन्तर्य हो र यो सम्पूर्ण नैरन्तर्य पनि होइन । अतीतका केही गुण र वर्तमानका केही नवीन प्राप्ति मिसाएर साहित्यको ऐतिहासिक विकासक्रम अगाडि बढेको हुन्छ । वर्तमानमा अतीतका कृतिको मूल्याङ्कनका लागि ऐतिहासिक कल्पना वा ऐतिहासिक सहानुभूतिको आवश्यकता हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००९, पृ. १२) । सच्चा साहित्येतिहासकारले वर्तमान चेतनाका परिप्रेक्ष्यमा नै अतीतका सार्थकताको व्याख्या गरेर त्यसलाई वर्तमानका लागि उपयोगी र प्रासङ्गिक भएको कुरा सिद्ध गर्दछ । यसरी साहित्यको इतिहासलेखनमा अतीतलाई ठिक तरिकाले बुझ्नाका लागि वर्तमानलाई पनि उत्तिकै सही तरिकाले बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । वर्तमानलाई ठिक तरिकाले बुझ्न सकेमा अतीतका बारेमा नवीन जिज्ञासाको उन्मेष हुन जान्छ । अतीतको सुन्दर र गहन बोध भएका तर वर्तमानको बोध नभएमा

इतिहासचेतना गडबडिन जान्छ । ठिक यस्तै स्थितिमा अतीतको सुन्दर र गम्भीर बोध भए पनि वर्तमानको बोध हुन नसकेमा पनि इतिहासचेतना एकोन्मुख हुन जान्छ । यसर्थ सुन्दर, तर्कसङ्गत र वस्तुपरक साहित्येतिहासको लेखनमा अतीत र वर्तमान दुवैको गम्भीर चिन्तन र विश्लेषण गरिएको हुनु अति आवश्यक देखिन्छ । यसलाई संश्लेषण गरी निम्नलिखित सूत्रमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ— दूरवर्ती अतीतको वस्तुपरक मूल्याङ्कन+निकटवर्ती वर्तमानको वस्तुपरक मूल्याङ्कन= गतिशील र वस्तुपरक साहित्येतिहास चेतना= सम्यक् साहित्येतिहास चेतना ।

वर्तमानलाई उपेक्षा गरेर लेखिएको साहित्येतिहास अतीतका घटना र तथ्यहरूको पुञ्ज मात्र वा पुरातात्त्विक लेखन मात्र हुन्छ र यस्तो इतिहास सच्चा इतिहास नभएर विद्रूप इतिहास हुन्छ । यस सन्दर्भमा पाण्डेय (सन् २००९, पृ. १४) ले आफ्नो कृतिमा उद्धृत गरेको “वर्तमानको धारणा बिना ऐतिहासिक भौतिकवादीको काम चलन सक्दैन । इतिहासविद् अतीतका शाश्वत विम्ब उपस्थित गर्दछ तर ऐतिहासिक भौतिकवाद अतीतलाई वर्तमानका अनुभवका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ” भन्ने वाल्टर बेन्जामिन (सन् १९७७, पृ. २६४) को मत निकै उपयोगी देखिन्छ । साहित्यिक अतीतलाई गहनतापूर्वक बुझ्ने, त्यसलाई वर्तमानसँग जोड्ने र त्यसैबाट भविष्यको गोरेटो पहिचान गर्ने विशिष्ट चेतना नै साहित्येतिहास चेतना हो ।

साहित्येतिहास चेतना साहित्यका इतिहासको बोध, त्यसबारेको चिन्तन, त्यसबारेको संश्लेषित दृष्टि र त्यसबाट निर्मित साहित्येतिहास दर्शनको समग्रता हो । साहित्यका इतिहासको गतिबोध र प्रवृत्तिबोध नै इतिहासबोध हो । इतिहासको गति र प्रवृत्तिका सामयिक, कलागत र वैयक्तिक कार्यकारणको विमर्श इतिहास चिन्तन हो । यो बोधपछिको कार्य हो । यसले इतिहासका तथ्यलाई वैज्ञानिकताका ढाँचामा हेर्ने कार्य गर्दछ । बोध र चिन्तनको संश्लेषणबाट इतिहासदृष्टि निर्माण हुन्छ । इतिहासदृष्टिले इतिहासलाई अखण्ड र खण्ड दर्शनबाट नियाल्ने कार्य गर्दछ । इतिहासका समग्रता र आङ्गिकताको मूल्य र महत्ताका बारेमा सार्विक दृष्टिकोण निर्माण गर्नु नै इतिहासदृष्टि हो । बोध, चिन्तन र दृष्टिबाट इतिहासको निर्मिति, विनिर्मिति, तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, पद्धतिमीमांसाका सार्विक मूल्यहरूको संश्लेषण गर्ने इतिहास दर्शन प्राप्त हुन्छ । वर्तमानमा बसेर साहित्यका अतीत, वर्तमान र भविष्यलाई एकआपसमा जोड्ने चेतनाकडी साहित्येतिहास दर्शन हो ।

साहित्य अनेक शैली र स्वरूपमा प्रकट हुन्छ । यसैबाट अनेक विधाको निर्माण हुन्छ । साहित्येतिहासको अखण्ड दर्शनले समग्र काल, विधा, विषयक्षेत्र र तिनका प्रभावको निरूपण गर्दछ भने खण्ड दर्शनले विधागत इतिहासको निरूपण गर्दछ (श्रेष्ठ र अधिकारी, २०७७, पृ. २८) । यसै दर्शनका आधारमा साहित्येतिहासका क्षितिजीय र लम्बीय गरी दुई रूपाङ्कन (ढाँचा) हुन्छन् । विधागत साहित्येतिहास खण्ड दर्शनमा आधारित लम्बीय ढाँचाको हुन्छ । साहित्यको कुनै एउटा विधाको इतिहासलेखनको चेतना विधागत इतिहासचेतना हो । साहित्येतिहासकार समग्र साहित्यको इतिहासलेखनमा पनि केन्द्रित हुन सक्छन् र कुनै एउटा विधाको इतिहासलेखनमा पनि केन्द्रित हुन

सकन्छन् । अभै कतिपय साहित्येतिहासकार एकभन्दा बढी विधाको इतिहासलेखनमा क्रियाशील भएको पाइन्छ । फरकफरक विधामा प्रस्तुत इतिहासचेतनाको संश्लेषणबाट समग्र साहित्येतिहास चेतना निर्माण हुन्छ । यस्तो चेतना अन्तर्वस्तु र रूप गरी दुई आयामबाट साहित्येतिहासमा व्यक्त हुन्छ । विधागत इतिहासलेखनका सन्दर्भमा प्रयुक्त साहित्येतिहास बोध, साहित्येतिहास चिन्तन, साहित्येतिहास दृष्टि र साहित्येतिहास दर्शनको सामान्यीकृत समष्टिलाई साहित्येतिहास चेतना मानिएको छ र यस लेखमा यही अवधारणालाई अन्तर्बोध र अन्तर्मिश्रण गरी सङ्कलित सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र विमर्श

नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनमा इतिहास दर्शन र साहित्येतिहास दर्शन निकै उपयोगी देखिन्छ । धेरैजसो साहित्येतिहासकारहरू नेपाली साहित्यका इतिहासको एकाङ्गीपूर्ण विश्लेषण गरी एकआपसमा वादविवाद गरिरहेका देखिन्छन् । यस वादविवादमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा वासुदेव त्रिपाठी पनि मुछिएको देख्न सकिन्छ । त्यसो त त्रिपाठी स्वयंले कहींकतै पनि विवादको राग प्रस्तुत गरेका छैनन् । त्यसैले उनलाई नेपाली साहित्यको इतिहासलेखन र कालविभाजनका विवादमा संलग्न भएको देखाउनु वस्तुपरक देखिँदैन तर उनका मान्यता अरूका लागि आलोचनाका विषय भएको र रत्नध्वज जोशी (२०२८), मोहनराज शर्मा (२०४०), वामदेव पहाडी (२०५४), खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०५८) आदिले उनले प्रस्तुत गरेका कालविभाजनसँग सम्बद्ध अवधारणामा असहमति जनाए पनि अधिकतर विद्वान्, समालोचक तथा प्राध्यापकहरूले समर्थन गरेको देखिन्छ । यसबाट उनमा अरूका तुलनामा अतीत र वर्तमानको सन्तुलित समायोजन गरी कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने दृष्टिकोण भएको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

नेपाली साहित्यका कविता, कथा, निबन्ध, उपन्यास, नाटक, समालोचना आदि विधाका विकास प्रक्रियाको अध्ययन गर्दै तिनका ऐतिहासिक उतारचढाव तथा प्रवृत्तिको सन्तुलित विश्लेषण र मूल्याङ्कन त्रिपाठीले गरेका छन् । त्रिपाठीले समग्र नेपाली साहित्यका इतिहासको एकीकृत अध्ययन तथा विश्लेषण नगरेर पृथकीकृत (विधागत पृथकीकरण र तिनका ऐतिहासिक पक्षको अध्ययन) विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरेका छन् । त्यसैले उनको साहित्येतिहास लेखनपद्धति क्षितिजीय प्रकारको नभएर लम्बीय प्रकारको छ । समग्र साहित्यको इतिहासप्रवाहमा कुनै एक विधामा केन्द्रित भएर त्यसका निरन्तरता परिवर्तनका विभिन्न खुड्कला, चरण, उपचरण वा मोड, उपमोड पत्ता लगाई तिनको सन्तुलित ढङ्गले व्याख्या-विश्लेषण त्रिपाठीका विभिन्न समालोचनात्मक कृति तथा फुटकर समालोचनाहरूमा गरिएको छ । फरकफरक विधामा त्रिपाठीको इतिहास चेतना कसरी प्रस्तुत भएको छ सोको परिशीलन आगामी उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ ।

कविता विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतना

नेपाली साहित्यको कविता विधाको इतिहासलेखनमा वासुदेव त्रिपाठीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । उनले नेपाली कविताका मुक्तक स्तरका गीत, गजलका साथै फुटकर, मभौला आयामका प्रबन्ध काव्य (खण्डकाव्य, लघुकाव्य, लामो कविता आदि) तथा बृहत् आयामका प्रबन्ध काव्यका इतिहासको एकीकृत र उपविधागत पृथकीकृत इतिहास पनि लेखेका छन् । समग्रतः नेपाली कविताको विकासक्रम प्रस्तुत गर्ने क्रममा कविताका तत्तत् उपविधाको इतिहास पनि उनको लेखन-विश्लेषणगत परिधिमा परेको पाइन्छ । २०२४-२५ सालतिर *गोरखापत्र*मा प्रकाशित भएका कविता विधासँग सम्बद्ध विभिन्न समालोचनात्मक लेखरचनाहरू, *प्रज्ञा* १:१ (२०२७) मा प्रकाशित “महाकाव्य बूढोपुरानो साहित्यिक विधा” शीर्षकको फुटकर समालोचना, *नेपाली कविताको सिंहावलोकन* (२०२७), *आधुनिक नेपाली कविता* (२०२८) को “सम्पादकीय”, *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन* (२०३४), कुमारबहादुर जोशीको *महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य* (२०३१) शीर्षकको समालोचना कृतिमा सङ्गृहीत “‘महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य’का सम्बन्धमा” शीर्षकको लामो भूमिका, *नेपाली कविता भाग १, २ र ४* (२०४६-४८), कशु क्षेत्रीलगायत अन्य धेरै कवि तथा साहित्यकारका कृतिमा प्रस्तुत गरिएका भूमिकाहरू, विभिन्न समयमा प्रमाणपत्र तह, स्नातक तह तथा स्नातकोत्तर तहस्तरीय शिक्षणसँग सम्बद्ध शिक्षणपत्र, अभिमुखीकरणपत्र आदि तथा विभिन्न गोष्ठीमा प्रस्तुत भएका गोष्ठीपत्रहरू र कविताको विकासक्रमसम्बद्ध फुटकर समालोचनाहरूका माध्यमबाट त्रिपाठीले नेपाली कविता विधाको इतिहास, विभिन्न कविहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरेका छन् । पृष्ठभूमि काल, प्राथमिक काल, माध्यमिक काल र आधुनिक काल गरी सामाजिक अभिलक्षणका आधारमा नेपाली कविताको कालविभाजन, नामकरण र तिनको औचित्य पुष्टिसमेत त्रिपाठीले गरेका छन् । नेपाली कविताको कालविभाजनसम्बन्धी उपर्युक्त मत उनका उपर्युक्त सबैजसो पुस्तकमा प्रत्यक्ष वा सूच्य रूपमा प्रस्तुत भएकै छ । यस सन्दर्भमा कविता विधासम्बद्ध उनको पहिलो कृति तथा उनका समालोचनायात्राको पहिलो पुस्तकाकार कृति *नेपाली कविताको सिंहावलोकन*को “आत्मस्वीकृति” मा नेपाली कविताको इतिहासका बारेमा त्रिपाठी (२०२७) ले लेखेका छन् :

... ‘सिंहावलोकन’ नेपाली कविताको लगभग २ शताब्दी लामो यात्राको सिंहावलोकन हो । नेपाली कविताका प्रतिनिधि प्रतिभाहरूको केन्द्रमा बसेर नेपाली कविताको सिंगो स्वरूपको रेखाङ्कन गर्ने सानो जमर्को मैले गरेको छु । प्रत्येक कविलाई उसका प्रवृत्तिहरूको आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति स्वीकारेर मैले उनीहरूका गुणपक्ष र ऋणपक्षहरूलाई केलाउँदै प्रत्येक कविलाई मूल्य-विशेषको उपलब्धिका सन्दर्भमा हेरिएका यी मेरा समालोचना-कृतिहरूमा कविविशेषका मूल्यहरूको अनुसन्धान गर्ने प्रक्रम पनि छ, सम्पूर्ण नेपाली कवितामा उसको स्थान-निर्धारणको प्रयत्न पनि छ ।

त्रिपाठीले *नेपाली कविताको सिंहावलोकन*मा विभिन्न कालका कवि प्रतिभामा केन्द्रित भएर तथा तिनका रचनामा केन्द्रित भएर नेपाली कविताको इतिहासलाई कवि प्रतिभा तथा तिनका रचनाका फलकबाट चिनाउने प्रयत्न गरेका छन् । त्यस्तै *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा*

मूल्याङ्कन शीर्षकको कृतिमा नेपाली साहित्यका विशिष्ट कवि प्रतिभा लेखनाथ पौड्यालका समष्टि कविताको व्यष्टि अध्ययनका उपक्रममा नेपाली कविताको समष्टि इतिहासको प्रारूप प्रस्तुत गर्ने जमर्को पनि उनले गरेका छन् । यस कृतिको चौथो परिच्छेदअन्तर्गत “लेखनाथको कवित्वको तुलनात्मक अध्ययन” उपशीर्षकभित्र लेखनाथपूर्वको नेपाली कविताको विहङ्गावलोकन गर्दै उनले नेपाली कविताको इतिहासमा लेखनाथद्वारा नै आधुनिक कालको आमन्त्रण/प्रवर्तन भएको दाबी विभिन्न ऐतिहासिक तर्कद्वारा गरेका छन् । यसरी इतिहासको उत्खनन् गर्ने, इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा देखिएका कवि प्रतिभाका कृतिगत वैशिष्ट्यको तथ्यपरक विश्लेषण गर्दै इतिहासयात्रामा तिनको स्थान निर्धारण गर्ने कार्य पनि उक्त कृतिमा त्रिपाठीले गरेका छन् । यो कार्य उनको पूर्विय सनातन संस्कृति र पाश्चात्य इतिहास दर्शनको संश्लेषणबाट भएको देखिन्छ ।

ऐतिहासिक विकासक्रम र त्यसको व्यवस्थित अभिव्यक्तिका दृष्टिले नेपाली कविताको इतिहासलाई काव्यसिद्धान्त व्याख्याका सापेक्षमा प्रस्तुत गरिएको कृति *नेपाली कविता भाग - ४* (२०४६) हो । यसको परिमार्जित दोस्रो संस्करण (२०५३) मा यसको अझै व्यवस्थित प्रस्तुति पाइन्छ । सहलेखनमा आए पनि यसका सबैजसो अवधारणाहरू त्रिपाठीकै कुशल लेखन, नेतृत्व र निर्देशनमा आएका हुनाले यी अवधारणा र दृष्टिका उन्नायक पनि स्वयम् त्रिपाठी भएको कुरा स्पष्टै छ । यस कृतिमा नेपाली कविताको इतिहासलाई निम्नलिखित कालखण्डमा विभाजन गरिएको छ :

- (१) पृष्ठभूमि काल (वि.सं.११ औँ देखि १८ औँ शताब्दीसम्मको समयावधि)
- (२) प्राथमिक काल (वि.सं.१८२६-१९४०)
 - (क) पूर्वप्राथमिक काल (वि.सं.१८२६-१८७१)
 - (ख) उत्तरप्राथमिक काल (वि.सं.१८७२-१९४०)
- (३) माध्यमिक काल (वि.सं.१९४१-७४)
- (४) आधुनिक काल (वि.सं.१९७५-अहिलेसम्म)
 - (क) पूर्वार्द्ध चरण (वि.सं.१९७५-२०१६)
 - परिष्कारवादी धारा (वि.सं.१९७५-१९९०)
 - स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा (वि.सं.१९९१-२०१६)
 - (ख) उत्तरार्द्ध चरण (वि.सं.२०१७-यता)
 - प्रयोगवादी काल (वि.सं.२०१७-२०२९)
 - समसामयिक काल (वि.सं.२०३०-२०४६ र त्यसपछि) (त्रिपाठी, २०५३, पृ. ९३-१३८)

मूलतः तीनखण्डे ढाँचामा आधारित प्रस्तुत कालविभाजनमा चारओटा कालखण्ड भए पनि यिनको खास स्वरूप प्राथमिक, माध्यमिक र आधुनिक गरी तीनओटै कालखण्डका सेरोफेरोमा रहेको छ । हालसम्म प्राप्त पहिलो कविता सुवानन्द दासको ‘पृथ्वीनारायण’ को लेखनकालदेखि नेपाली साहित्यको आरम्भ भएको भए पनि त्यसका पृष्ठभूमिमा लोकसाहित्यको सुदीर्घ परम्परा रहेको कुरा पनि यसमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै सुगौली सन्धिलाई प्राथमिक कालको पूर्वार्द्धको साँध मान्दै

पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्ध गरी दुई उपखण्डमा प्राथमिक काललाई विभाजन गरिएको छ भने कविता प्रवृत्तिका आधारमा पूर्वार्द्ध चरणलाई वीरधारा र उत्तरार्द्धलाई चरणलाई भक्तिधारा भनी नामकरण पनि गरिएको छ । त्यस्तै आधुनिक कालका पूर्वार्द्ध र उत्तरार्द्धअन्तर्गत क्रमशः परिष्कारवादी धारा तथा स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धारा र प्रयोगवादी धारा र समसामयिक धारा गरी चारओटा काव्यधारागत वा प्रवृत्तिगत उपचरण निर्धारण गरिएको छ । ती प्रत्येक कालखण्ड, उपखण्ड, चरण-उपचरणको आरम्भका पछाडिका विभिन्न कारणहरू प्रस्तुत गर्दै तिनको नामकरण पनि साहित्यिक मूल प्रवृत्ति, भावधारा वा वादका आधारमा गरिएको छ जुन नेपाली कविता विधाको कालविभाजनका आधार, नामकरण र कालखण्डको औचित्यपूर्ण पुष्टिका दृष्टिले निकै सङ्गतिपूर्ण देखिन्छ । आधुनिक कालका सन्दर्भमा उनले प्रस्तुत गरेका तर्कमा कुनै विरोध जनाइरहनुपर्ने आवश्यकता किन देखिँदैन भने कालविभाजन यादृच्छिक कार्य हो । इतिहासको कालविभाजनमा एउटा व्यक्तिले निर्माण गरेको साहित्येतिहासिक प्रकल्पना अर्काको प्रकल्पनासँग ठ्याक्कै मेल नखान पनि सक्छ । यो नेपाली कविता विधाको मात्र कालविभाजन भएकाले त्रिपाठीबाट कविता विधाको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई सम्यक् इतिहास दृष्टिको प्रयोग गरी कवितात्मक प्रवृत्तिका ठिकठिक मोड-उपमोडको पहिचान तथा संश्लेषण भएको देखिन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले नेपाली कविताको कालविभाजनका लागि पूर्ववर्ती सम्पूर्ण इतिहास लेखकहरूका अवधारणाहरूलाई सन्तुलित ढङ्गले अन्तरमन्थन गरी आफ्नो ठोस अवधारणा निर्माणका रूपमा उपर्युक्त कालविभाजन प्रस्तुत गरेका हुन् । यस्तो अवधारणा निर्माण गर्न उनले पूर्वीय सनातन संस्कृति र पाश्चात्य इतिहास दर्शनको समन्वय गरेको देखिन्छ । पूर्ववर्ती साहित्येतिहासकारहरू बाबुराम आचार्य (२००३), यज्ञराज सत्याल (२०१७), डिल्लीराम तिमसिना र माधव भँडारी (२०१८), रत्नध्वज जोशी (२०२१), बालकृष्ण पोखरेल (२०२२), ईश्वर बराल (२०२२), मोहनराज शर्मा (२०२६), तारानाथ शर्मा (२०२७) दयाराम श्रेष्ठ (२०३७), शरदचन्द्र शर्मा (२०३७), बालचन्द्र शर्मा (२०३९) आदिका तत्तत् मितिमा प्रकाशित भएका साहित्यका इतिहास तथा कालविभाजनका अवधारणाको गम्भीर पठन, अन्तरपठन र विश्लेषण, लगभग तीन दशकजतिको समालोचनायात्राका क्रममा प्राप्त गरेको प्रज्ञा एवं नेपाली साहित्यको कविता विधाको विकासक्रमका बारेमा स्वयम्ले निर्माण गरेको प्रकल्पना र नेपाली साहित्यको कविता विधामा गरेको दुई दशकभन्दा लामो प्राध्यापन अनुभवका आधारमा त्रिपाठीले उपर्युक्त कालविभाजनको ढाँचा प्रस्तुत गरेका हुन् । यस सन्दर्भमा के कुरा विशेष महत्त्वपूर्ण छ भने पृष्ठभूमि काल, प्राथमिक काल र माध्यमिक कालको कालखण्ड निर्धारण, उपखण्ड, चरण एवं धाराको निर्धारण, नामकरण र तिनका औचित्यको पुष्टिमा पूर्ववर्ती विद्वान् विशेष गरी ईश्वर बराल (२०२२) को मतलाई अधिक रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ भने आधुनिक कालको निर्धारण, उपखण्ड तथा चरण उपचरण र धाराको निर्धारण, नामकरण एवं तिनका औचित्यको पुष्टिका लागि पूर्ववर्ती बाबुराम आचार्य (२००३), यज्ञराज सत्याल (२०१७), डिल्लीराम तिमसिना र माधव भँडारी (२०१८) आदिका मतको परिमार्जन तथा संश्लेषण गरेको देखिन्छ ।

यसको अर्थ उनले पूर्ववर्ती विद्वान्हरूका तार्किक र सान्दर्भिक तथ्यहरूलाई अनुसरण गर्दै आफ्नै बहुविषयक र बहुविध ज्ञान-प्रज्ञाको उपयोग गरी नेपाली कविता विधाको इतिहास लेखेको देखिन्छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले नेपाली साहित्य विषयका विभिन्न सङ्कायका विभिन्न तहमा नेपाली कविताको पाठ्यक्रममा *नेपाली कविता भाग - ४* मा त्रिपाठी (लगायत अन्य) ले प्रस्तुत गरेको नेपाली कविताको उक्त कालविभाजन अवधारणालाई समावेश गरिरहेकै छ । यसबाट पनि त्रिपाठीको नेपाली कविता विधासम्बद्ध उक्त इतिहास चेतना अरूका तुलनामा बढी व्यवस्थित, तार्किक र औचित्यपूर्ण रहेको प्रमाण मिल्छ । तर त्रिपाठीको यस कालविभाजनका पनि आफ्नै किसिमका सीमा छन् । साहित्यमा एउटा कालको अन्त्य र अर्को कालको आरम्भमा कुनै एउटा व्यक्तिलाई मात्र कारक मान्नु पक्कै पनि युक्तिसङ्गत होइन । त्यस्तै परम्परादेखि जुन व्यक्तिमै आधुनिक कालको प्रवर्तनका विषयमा विद्वान्हरूका बिचमा विवाद थियो त्यसको उचित सम्बोधन र निराकरण गर्नेतर्फ त्यति धेरै प्रयत्न नगर्नु पनि उनको इतिहास चेतनाका सीमा हुन् । यसो भए पनि 'इतिहासको सतत् प्रवाहमा कवि तथा तिनका कविताहरूको आगमन भइरहन्छ । जब परम्पराभन्दा भिन्न प्रकृति र प्रवृत्तिका कविताहरू आउँछन् वा जब परम्परामा विचलन आई निरन्तरतामा क्रमभङ्ग वा क्रमभङ्ग हुन्छ तब कविताको नयाँ युग जन्मिन्छ' भन्ने त्रिपाठीको मत (पङ्क्तिकारसँगको अनौपचारिक कुराकानीमा आधारित) यस सन्दर्भमा निकै महत्त्वपूर्ण र युक्तिसङ्गत रहेको देखिन्छ । जे होस्, नेपाली कविताको इतिहासलेखन, कालविभाजन, कविहरूको ऐतिहासिक मूल्याङ्कन र स्थाननिर्धारण एवं तिनका कृतित्वको मूल्यनिर्णयमा त्रिपाठीको बोध, दृष्टि, दर्शन र इतिहास चेतना व्यवस्थित, सन्तुलित, पूर्वाग्रहरहित र तर्कपूर्ण देखिन्छ । पूर्ववर्ती विद्वान्ले छोडेर गएका कसरमसर, समवर्तीसँगका वादविवाद, क्रिया-प्रतिक्रिया, आरोप-प्रत्यारोप तथा उत्तरवर्ती कतिपयका आत्मश्लाघाबिच उनले निर्माण गरेको नेपाली कविताको ऐतिहासिक मानचित्र अहिले पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यसको मूल कारणका रूपमा इतिहास चेतनाका सन्दर्भमा उनले अवलम्बन गरेको सनातन संस्कृति तथा पाश्चात्य साहित्येतिहास दर्शनको सन्तुलित समन्वय नै रहेको निश्चय गर्न सकिन्छ ।

कथा विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतना

वासुदेव त्रिपाठीले नेपाली कथाको ऐतिहासिक निरूपणमा पनि विशेष योगदान दिएका छन् । अनौपचारिक रूपमा नेपाली कथाको इतिहासका बारेमा विभिन्न समालोचनात्मक लेखहरू लेखेका भए पनि तिनको प्रकाशन त्यति भएको देखिँदैन । त्यसैले *विचरण* (२०२८) मा सङ्कलित "लोककथाका मूल्यहरूलाई औँल्याउन खोज्दा", "आधुनिक नेपाली कथाको परंपरा र कथाकार भिक्षु" र "संदर्भ आधुनिक नेपाली कथाको : चर्चा कथाकार मैनाली र विश्वेश्वरको" शीर्षकका तीनओटा समालोचनात्मक लेखको व्याख्या-विश्लेषणबाट नै उनको कथा विधासम्बद्ध इतिहासचेतनाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

*विचरण*मा सङ्कलित कथा विधासम्बद्ध "लोककथाका मूल्यहरूलाई औँल्याउन खोज्दा" शीर्षकको पहिलो समालोचनात्मक लेखमा त्रिपाठीले लोककथा र आधुनिक कथाको उपादेयताका बारेमा यस्तो

धारणा प्रस्तुत गरेका छन्- “जन-मनको समीप अपेक्षाकृत आधुनिक कथा-हरूबाट (यथा.) पुग्न सक्छौं भने अपेक्षाकृत आदिम लोककथाहरूबाट संस्कृति, नृवंशविज्ञान, इतिहास र पुरातत्त्वको सम्बन्धमा प्रशस्त ज्ञान पाउन सक्छौं, चर्मचक्षुले होइन- अन्तश्चक्षुले हेर्न सकेमा” (पृ.७) । लोककथा र आधुनिक कथाका बारेमा प्रकाश पारिएको यस सन्दर्भमा तिनका पृथक्पृथक् परखका लागि सन्तुलित इतिहासचेतना पाठक वा समालोचकमा हुनुपर्ने आवश्यकताबोध गरिएको छ । इतिहासको बोध, त्यसको चिन्तन, त्यसबाट निर्मित इतिहासदृष्टि र समग्र इतिहास दर्शनको क्रमिक संश्लेषणबाट निर्मित इतिहासचेतनाबाट नै यसप्रकारको आवश्यकताबोध उनले गरेका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

विचरणमा सङ्कलित दोस्रो क्रमको समालोचना “आधुनिक नेपाली कथाको परंपरा र कथाकार भिक्षु” मा कथाकार भिक्षुको कथागत जीवनी र कथाकारिता प्रस्तुत गर्ने उपक्रममा नेपाली कथाको सङ्क्षिप्त इतिहास पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा नेपाली कथामा वि.सं. १९९१ देखि आधुनिक काल आरम्भ भएको सङ्केत गर्दै त्यस आधुनिक कालको प्रथम प्रहरान्तर्गत भिक्षुको आगमन भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै भिक्षुका समवर्ती कथाकारहरूको चर्चा र तीसँग भिक्षुको तुलनात्मक अध्ययनका सन्दर्भमा नेपाली कथाका बारेमा ऐतिहासिक र तुलनापरक मूल्याङ्कनपरक दृष्टिकोण प्रस्ट रूपले आउन सकेको देखिन्छ । यी दुवै इतिहासचेतनाका महत्त्वपूर्ण आधारस्तम्भ भएकाले यस सन्दर्भमा पनि उनको इतिहासचेतना वस्तुपरक, तर्कसङ्गत र सन्तुलित रहेको देखिन्छ ।

विचरणमा सङ्कलित कथासम्बद्ध तेस्रो तथा अन्तिम समालोचना “संदर्भ आधुनिक नेपाली कथाको : चर्चा कथाकार मैनाली र विश्वेश्वरको” मा खासगरी नेपाली कथा साहित्यको ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यलाई सङ्क्षेपमा प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस सन्दर्भमा उक्त लेखमा त्रिपाठी (२०२८) लेख्छन् :

आजसम्मका खोजहरू भन्छन्- नेपाली कथाको प्रारूप भुदत्तको ‘हितोपदेश-मित्रलाभ’ मा देखा पर्छ । यसरी नेपाली कथाको आरंभ पूर्वीय प्रभावमा हुन्छ र संस्कृत-नैतिक कथाको अनुवाद हो यो । सं.१८३३ को यस प्रयासपछि सं.१८७६ का ‘मुन्सीका तीन आहान’ मा नेपाली कथाको अर्को प्रारूप फेला पर्छ । १९४६ र १९४८ का ‘वीरसिक्का’ र ‘स्वस्थानी व्रतकथा’ नेपाली कथाको अर्को चरणको प्रतिनिधित्व गर्छन् ... (पृ.३९) ।

नेपाली कथामा मूलतः ‘वीरसिक्का’ कै धारामा विकसित हुन्छ-१९९० सम्म ... । (पृ.३९)

नेपाली कथाको ऐतिहासिक विकासक्रमको अत्यन्त सङ्क्षिप्त व्याख्या गर्दै त्रिपाठीले “‘शारदा’पूर्व नेपाली कथा मूलतः पूर्वीय प्रभावमा हुर्कन्छ र ‘शारदा’ कालमा नेपाली कथा पश्चिमी धारा अंगीकार गर्छ” (पृ.४०) भन्दै नेपाली कथाको इतिहासलाई मूलतः प्राथमिक (वि.सं. १८३३-१९४५), माध्यमिक (१९४६-४८-१९९०) र आधुनिक (१९९१ देखि/‘शारदा’ पत्रिकाको प्रकाशनपछि) गरी तीनओटा

कालखण्डमा विभाजन गर्न सकिने कुराको सूत्रबद्ध सङ्केत गरेका छन्। यसरी नेपाली कथा विधाको विकासक्रमिक विश्लेषण तथा विभिन्न कालखण्ड तथा कथाकारको ऐतिहासिक मूल्याङ्कनमा पनि त्रिपाठीको वस्तुपरक, तार्किक र बहुस्वीकार्य इतिहासचेतना प्रयोग भएको देख्न सकिन्छ। यद्यपि अध्ययनको मात्रात्मक न्यूनताका कारण कथा विधासम्बद्ध यो चेतना कविता विधाका तुलनामा कमजोर देखिन्छ।

निबन्ध विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतना

त्रिपाठीको साहित्येतिहासिक अध्ययन नेपाली साहित्यको निबन्ध विधामा समेत फैलिएको छ। त्यसको प्रतिनिधित्व *विचरण*मै सङ्कलित “निबन्धकार देवकोटा र नेपाली निबन्धको अभ्युदय” शीर्षकको लेख, भैरव अर्यालको निबन्ध सङ्ग्रह *इतिश्री* (२०२८) को “सम्पादकीय” र *नेपाली साहित्य शृङ्खला*का विभिन्न भागहरूमा नेपाली निबन्धको ऐतिहासिक परिशीलन, निबन्ध विधा र निबन्धकारको विमर्शका क्रममा प्रस्तुत गरिएका अवधारणाहरूले गरेका छन्। *विचरण*मा सङ्कलित समालोचनामा उनले नेपाली निबन्धको विकासमा देवकोटापूर्वको अवस्थाका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिसकेपछि देवकोटाको ‘पहाडी जीवन’ (*शारदा*, १९९२) बाट आधुनिक कालको सुरुआत भएको सङ्केत गरेका छन्। देवकोटापछिका विभिन्न निबन्धकार, तिनका निबन्धगत प्रवृत्ति र आधुनिक नेपाली निबन्धको विकासगत वैशिष्ट्यको चर्चा गरेबाट यही एउटा लेखमै भए पनि नेपाली निबन्धको ऐतिहासिक दृष्टिकोण छर्लङ्ग हुन गएको देखिन्छ। निबन्ध विधाका उत्तरवर्ती इतिहासकारले उनकै ऐतिहासिक संदृष्टिमा टेकेर नेपाली निबन्ध विधाको व्यापक इतिहास तयार पारेको देखिन्छ। यसको मूल आधार पनि त्रिपाठीको सन्तुलित र समन्वित इतिहासचेतना हो।

उपन्यास विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतना

वासुदेव त्रिपाठीको इतिहासचेतना उपन्यास विधाको इतिहासचिन्तनमा पनि परिनिष्ठ छ। *विचरण*मा सङ्कलित “आधुनिक नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमि र प्रथम प्रहर”, बाङ्देलका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू” र “विजय मल्ल : उपन्यासकारका रूपमा” जस्ता समालोचना, *साहित्यकार पहलमानसिंह स्वाँरको पुनर्मूल्याङ्कन* (२०३३) कृतिमा नेपाली उपन्यास विधाको विकासक्रमिक सापेक्षतामा पहलमानसिंह स्वाँरका उपन्यासको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने सन्दर्भमा नेपाली उपन्यास विधासम्बद्ध इतिहासचेतना मुखरित भएको छ। वि.सं. १८३३ को ‘हितोपदेश मित्रलाभ’ देखि *वीरसिक्का* (१९४६) सम्मको समयावधि नेपाली उपन्यासको प्राथमिक काल, *वीरसिक्का*देखि १९९१ सम्मको समयावधि माध्यमिक काल र सरदार रुद्रराज पाण्डेको *रूपमती* (१९९२) (यथा.) देखियताको समयावधि आधुनिक काल भएको दृष्टिचेत त्रिपाठी (२०२८, पृ. ९२) ले *विचरण*मा सङ्कलित “आधुनिक नेपाली उपन्यासको पृष्ठभूमि र प्रथम प्रहर” का माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन्। यही नै उनको उपन्यास विधासम्बद्ध इतिहासचेतना मूल्याङ्कन गर्ने आधार हो। यसमा नेपाली उपन्यासलेखनको कालावधिक विभिन्न उपन्यासकार, तिनका कृति र वैशिष्ट्यको सर्वेक्षण, विश्लेषण तथा वस्तुपरक ढङ्गले मूल्यनिरूपण गरिएबाट पनि उनमा उपन्यास विधासम्बद्ध सम्यक्, सन्तुलित र तर्कपूर्ण इतिहासचेतना निहित रहेको प्रमाणित हुन्छ।

नाटक विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतना

नेपाली साहित्यको नाटकको ऐतिहासिक स्वरूपको प्रारम्भिक खाका निर्माणमा वासुदेव त्रिपाठीको विशेष योगदान रहेको पाइन्छ । त्रिपाठीको नाटक विधासँग सम्बद्ध इतिहासचेतनालाई प्रतिनिधित्व गर्ने कृति पनि *विचरण* नै हो । यसमा “मुटुको व्यथा” परंपरा र समकै नाटकहरूका सन्दर्भमा” लगायत पाँचओटा समालोचनात्मक लेखहरू सङ्कलित छन् । तीमध्ये उपर्युक्त शीर्षकको लेखमा नेपाली नाटकको प्रारम्भिक कालदेखि बालकृष्ण समको *मुटुको व्यथा* नाटकसम्मको इतिहासलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा नेपाली नाटकको इतिहासलाई प्राथमिक काल (१८५५-१९४७), माध्यमिक काल (१९४८-१९८५) र आधुनिक काल (१९८६ देखि यता) गरी तीन खण्डमा विभाजन गरिएको छ । यही कालविभाजन नेपाली नाटक विधाको वर्तमान समयसम्म मानक कालविभाजनका रूपमा स्थापित छ । नेपाली नाटकको इतिहाससँग सम्बद्ध सङ्क्षिप्त चर्चा उक्त लेखमा मात्र भएको भए पनि यसले नेपाली नाटकका इतिहासको प्रारम्भिक तर मानक रूपरेखा तयार गरेको छ । तसर्थ त्रिपाठीले नेपाली नाटकको इतिहासलाई ठिकठिक ढङ्गले पहिचान र विश्लेषण गर्ने एवं प्रमुख नाट्य प्रतिभाहरूको वस्तुपरक विश्लेषण गर्दै तिनको स्थान र मूल्यनिर्धारण गर्ने जुन प्रयत्न गरेका छन् त्यो सनातन संस्कृति र पाश्चात्य इतिहास दर्शनको सन्तुलित संश्लेषणबाट निर्मित इतिहासचेतनाकै परिणति हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

समालोचनाको इतिहाससम्बद्ध इतिहासचेतना

वासुदेव त्रिपाठीले विभिन्न समालोचना लेखहरूमार्फत नेपाली साहित्यका सिर्जनात्मक विधाको मात्र नभएर समालोचनात्मक विधाको ऐतिहासिक रूपरेखा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वीय तथा पाश्चात्य समालोचनाका विभिन्न पद्धतिहरूको विश्लेषण, नेपाली साहित्यमा तिनको प्रभावकारिता र उपयोगका स्थितिको रेखाङ्कनका साथै नेपाली समालोचनाका ऐतिहासिक विकासक्रमको अध्ययन पनि उनका विभिन्न पुस्तकहरूमा गरिएको छ । *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा भाग १ र २* (२०३०), *साहित्य-सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि* (२०६६) आदि पुस्तकाकार कृति तथा अन्य कतिपय फुटकर समालोचनामा उनको समालोचनासम्बद्ध इतिहासचेतना प्रस्तुत भएको छ । समालोचना आफैमा इतिहासबोध, इतिहासचिन्तन र इतिहासदृष्टिको संयोजनबाट मात्र लेख्न सकिन्छ । इतिहासलाई वर्तमानसँग जोड्न र वर्तमानका प्रवृत्तिको संश्लेषण र विश्लेषणबाट भावी स्थितिको लेखाजोखा गर्न इतिहासचेतनाको संयोजन हुनु आवश्यक छ । त्रिपाठीका समालोचनामा सन्तुलित रूपमा यसको संयोजन भएको पाइन्छ, जसले गर्दा उनको समालोचनालाई ऐतिहासिक मूल्यले युक्त बनाएको देखिन्छ ।

इतिहासचेतनाको संश्लेषण

वासुदेव त्रिपाठीको इतिहासचेतनालाई सिद्धान्तनिष्ठ र प्रयोगमूलक बनाउन स्रष्टा र तिनका कृतिको ऐतिहासिक, गुणात्मक र परिमाणात्मक मूल्यनिर्णय एवं यस्तो मूल्यनिर्णयमा पूर्वीय सनातन संस्कृति र पाश्चात्य इतिहास दर्शनको सामञ्जस्यपूर्ण समन्वयको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । नेपाली साहित्यका कविता, कथा, निबन्ध, उपन्यास, नाटक तथा समालोचनाजस्ता विधामा आफ्ना सिर्जनात्मक र समालोचनात्मक कार्य गर्ने त्रिपाठीले विभिन्न स्रष्टा तथा द्रष्टाहरूको परख,

मूल्याङ्कन र स्थाननिर्धारणमा जुन ब्रह्म, प्रज्ञा र निर्णयात्मक क्षमताको प्रयोग गरेका छन् त्यो आज पनि उत्तिकै सशक्त र स्वीकार्य बनेर स्थापित भएको छ । नेपाली साहित्यका विभिन्न धारा, वाद र विचारपद्धतिको बोध, चिन्तन, निर्धारण र तिनका वैशिष्ट्यको निरूपणमा पनि उनको विशिष्ट निर्णयक्षमता देखिएको छ । गैरप्रगतिवादी धारामा रहेर साहित्य सिर्जना तथा समालोचना कार्य गर्ने त्रिपाठीले नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धारा आरम्भको समयबिन्दु पहिल्याई त्यसको ससम्मान व्याख्या, विश्लेषण र निरूपण गर्न सक्नु उनका निष्पक्ष र निर्भीक समालोचना कार्यको परिचायक हो । त्यस्तै नेपाली कविताको परिष्कारवादी धाराको निर्धारण र विवेचना, स्वच्छन्दतावादी धाराको निर्धारण र विवेचना, प्रयोगवादी धाराको निर्धारण र विवेचना तथा समसामयिक धाराको निर्धारण र विवेचनामा पनि उनको इतिहासचेतना सन्तुलित र तर्कसङ्गत ढङ्गले प्रयोग भएको देखिन्छ ।

वासुदेव त्रिपाठी स्रष्टाहरूका प्रवृत्ति र तिनका साहित्यिक मूल्यलाई ठम्याउन सक्ने समालोचक हुन् । उनको यही मूल्याङ्कन क्षमता नै उनको इतिहास चेतनाको सशक्त पक्ष पनि हो । *नेपाली कविताको सिंहावलोकन* (२०२७) मा नेपाली साहित्यको कविता विधाका स्रष्टाहरू मध्ये भानुभक्त आचार्य, मोतीराम भट्ट, लेखनाथ पौड्याल, सोमनाथ सिग्देल, बालकृष्ण सम, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, युद्धप्रसाद मिश्र, गोपालप्रसाद रिमाल, माधव घिमिरे, केदारमान व्यथित, भवानी भिक्षु, भीमनिधि तिवारी, विजय मल्ल, भूपि शेरचन, म.वि.वि शाह, मोहन कोइराला आदि कविका कविता र तिनका काव्य प्रवृत्तिको गहन पठन गरी तिनीहरूको जुन मूल्याङ्कन त्रिपाठीले गरेका छन् त्यो अद्यापि उत्तिकै विश्वसनीय र आधिकारिक नै रहेको देखिन्छ । त्रिपाठीले २०२७ सालपछि *नेपाली कविता भाग १, ३ र ४* सम्ममा नेपाली कविताको समालोचना गर्दा जुन मूल्यनिर्णय दिएका छन् त्यो विशिष्ट र बहुमान्य देखिन्छ । सारतः नेपाली कविताको ऐतिहासिक मूल्याङ्कनमा त्रिपाठीले बनाएको चेतनाको स्तरभन्दा अगाडि बढ्न सकेको देखिँदैन ।

नेपाली साहित्यको आख्यान, नाटक, निबन्ध आदि विधाको इतिहास, तिनका कालखण्डको निर्धारण र नामकरण, स्रष्टाको युगानुकूल तथा प्रवृत्तिसापेक्ष मूल्याङ्कनमा पनि वासुदेव त्रिपाठीको इतिहासचेतनायुक्त प्राज्ञिक क्षमता प्रकट भएको छ । विशेषतः गुरुप्रसाद मैनाली, भवानी भिक्षु, विजय मल्ल, पारिजात आदि आख्यानकारका कृतिगत वैशिष्ट्यको मूल्याङ्कनमा उनको विशेष क्षमता देखिएको छ । यसरी नेपाली साहित्यको कालविभाजन, तिनका कालखण्डको नामकरण, तिनका वैशिष्ट्यको निरूपण, तत्तत् कालखण्डका साहित्यिक प्रतिभाहरूको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको मूल्याङ्कन तथा त्यसमा देखिएको तार्किकता, वस्तुपरकता, परीक्षणीयता एवं वैज्ञानिकताका कारण वासुदेव त्रिपाठी साहित्यको इतिहास दर्शनका कुशल ज्ञाता तथा प्रयोक्ताका रूपमा विशिष्ट छन् । साहित्यिक इतिहासका घटनाक्रम तथा प्रवृत्तिहरूलाई सम्यक् र सन्तुलित विचारका आधारमा पर्गेलेर त्यसप्रति मूल्यनिर्णय दिन सक्नु नै वासुदेव त्रिपाठीको इतिहासचेतनाको महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य र शक्ति हो ।

निष्कर्ष

वासुदेव त्रिपाठी नेपाली साहित्यका कविता, कथा, निबन्ध, उपन्यास, नाटक र समालोचना विधाको ऐतिहासिक प्रारूप, विकासक्रमिक मूल्यनिर्धारण तथा कालखण्ड निर्धारणमा इतिहासचेतनाको सन्तुलित, तर्कसङ्गत र विज्ञानसम्मत प्रयोग गर्न सक्षम समालोचक हुन् । यी विभिन्न विधामध्ये उनी कविता विधाको इतिहासलेखनमा बढी सफल र बढी आधिकारिक देखिन्छन् । हरेक विधाका ऐतिहासिक परिवर्तनका चरण-उपचरण ठिकठिक ढङ्गले पर्गेली तिनका सामान्यीकृत वैशिष्ट्यको पहिचानमा पनि त्रिपाठी सफल छन् । इतिहासको कुनै कालखण्डमा प्रतिभाशाली बनेर देखिएका विभिन्न विधाका स्रष्टाको तत्तत् विधाका परिवेश, प्रवृत्ति तथा नेपाली साहित्यका युगानुकूल प्रवृत्ति र वैशिष्ट्यका कसीमा ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक रूपले विश्लेषण गरी तदनुकूल न्यायपूर्ण मूल्याङ्कन गर्न सक्नु पनि उनका इतिहासचेतनाको सशक्त पक्ष हो । कुनै पनि स्रष्टा र उसका सिर्जनालाई विना पूर्वाग्रह, सन्तुलित र निष्पक्ष ढङ्गले विश्लेषण गर्न सक्नु, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कनका लागि आफ्नै प्रज्ञाका सन्निवेशमा पूर्वीय सनातन संस्कृति तथा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त र इतिहास दर्शनका आधारभूत मापदण्ड/सूचकको निर्माण गरी वर्णनात्मक, तुलनात्मक, अन्तरविषयक, बहुलवादी आदि पद्धतिको अनुसरणमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु तथा ऐतिहासिक विकासप्रवाहमा हरेक सानाठुला स्रष्टालाई समुचित न्याय प्रदान गर्न सक्नु त्रिपाठीका इतिहासचेतनाको मूल वैशिष्ट्य र सबल पक्ष हो । यसकै कारणले नेपाली साहित्यको लम्बीय इतिहास लेखनपद्धतिमा उनको विशेष योगदान रहेको देखिन्छ । क्षितिजीय इतिहास लेखनपद्धतिमा खासै योगदान नभए पनि त्यसका लागि प्रशस्त आधार तयार गरिदिनु पनि उनका इतिहासचेतनाको उपलब्धि हो । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाको सिर्जना, समालोचना, दीर्घ कालसम्मको साहित्य साधना, प्राध्यापकीय उच्चतम गरिमा तथा समाजका अन्य बहुविध विषयक्षेत्रमा देखाएको सक्रियताका कारण वासुदेव त्रिपाठीले नेपाली साहित्यका एक सशक्त र विशिष्ट प्रतिभा, विशिष्ट प्राज्ञिक व्यक्तित्व, नेपाली साहित्यका महासमालोचकसम्मको यात्रा र गुरु-शिष्यको सौहार्दपूर्ण परम्परा निर्माण गरी नेपाली भाषासाहित्यमा अघोषित रूपमै भए पनि 'त्रिपाठी सम्प्रदाय' निर्माण गर्न सफल छन् । सङ्क्षेपमा नेपाली साहित्यको विभिन्न विधाको इतिहास लेखनमा तथा त्यसको वस्तुपरक मूल्याङ्कनमा कृतिको रचनाकाल तथा आस्वादनकाल, अतीत वा वर्तमान तथा सिर्जना वा आस्वादनका दृष्टिकोणमा पृथकीकरण नगरीकन ती दुवैको सन्तुलित समन्वय गरी तिनका ऐतिहासिक महत्ता र वर्तमान उपयोगिताको समेत विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा वासुदेव त्रिपाठी सक्षम र सफल छन् । उनको इतिहासचेतना आध्यात्मिक प्रकारको नभएर आधुनिक तथा वैज्ञानिक प्रकारको छ । वासुदेव त्रिपाठी नेपाली साहित्यको विधागत इतिहासलेखन तथा समग्र साहित्यको इतिहासलेखनमा स्पष्ट, सिद्धान्त सम्मत तथा नेपाली साहित्यको परिवेश-परिस्थितिसापेक्ष इतिहासचेतना भएका विशिष्ट समालोचक हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, बाबुराम (२०६१). *समालोचना सिद्धान्त र नेपाली समालोचना*. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६२ वैशाख). “नेपाली साहित्यको कालविभाजनसम्बन्धी विवादहरू”. *गरिमा*. २३ (५/२६९). पृ. ४१-५० ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६६). *नेपाली साहित्येतिहास लेखन : सर्वेक्षण र विश्लेषण*. काठमाडौं : युग पब्लिकेसन ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६९). *नेपाली साहित्यको कालविभाजन : ऐतिहासिक विश्लेषण*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०७६). *नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनका आधार*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०७७). *मार्क्सवाद र साहित्येतिहास दर्शन*. काठमाडौं : शिखा बुक्स ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६७). *विचार र व्याख्या*. तेस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ए.सि., शेरबहादुर (२०५९). ‘वासुदेव त्रिपाठीको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व’ (अप्रकाशित स्नातकोत्तर तह शोधपत्र). नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि, कीर्तिपुर ।
- कँडेल, घनश्याम (२०५५). *नेपाली समालोचना*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०२७). “महाकाव्य : बूढोपुरानो साहित्यिक विधा”. *प्रज्ञा* (वर्ष १ अङ्क १). पृ.९५-११० ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०२८). *विचरण*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३१). “‘महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य’का सम्बन्धमा”. *महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य* (ले. कुमारबहादुर जोशी). काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३२). *नेपाली कविताको सिंहावलोकन* (दोस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३४). *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन*. काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि. ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६५). *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (छैटौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०६६). *साहित्य-सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि*. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५२). *नेपाली साहित्य शृङ्खला भाग १-२*. काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५३). *नेपाली कविता (भाग ४)*. दोस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- पहाडी, वामदेव (२०५४). *आलोचनाको वृत्त*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् २००८). *साहित्य और इतिहास दृष्टि*. तेस्रो संस्करण. नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४४). *साभ्ना समालोचना*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०६४). *साहित्य र समाज*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- भट्टराई, महेन्द्र (२०६७). *समालोचक वासुदेव त्रिपाठी* (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र). नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- शर्मा, तारानाथ (२०५६). *नेपाली साहित्यको इतिहास*. चौथो संस्करण. काठमाडौँ : अक्षर प्रकाशन ।
- शर्मा, बालचन्द्र (२०३९). *नेपाली साहित्यको इतिहास*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (फागुन, २०२३). “भा.भ.आ. $\frac{\text{मो.रा.भ.}}{\text{ले.ना.पौ.}}$ = नेपाली साहित्यको मध्यकाल”. *भानु-द.* पृ. १३४-१४१ ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०३८). *प्रारम्भिक कालको नेपाली साहित्य : इतिहास र परम्परा*. काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५९). *साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ*. काठमाडौँ : त्रिकोण प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र अधिकारी, बालाकृष्ण (२०७७). *साहित्यको इतिहास*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०३४). *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०६१). *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*. वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।
- सिंह, परमानन्द (सन् १९९९). *इतिहास दर्शन*. तेस्रो संस्करण. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।